

Tom 14/2022, ss. 375-402
ISSN 0860-5637
e-ISSN 2657-7704
DOI: 10.19251/rtnp/2022.14(10)
www.rtnp.mazowiecka.edu.pl

Agnieszka Szczepaniak-Olejniczak
Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
Szkoła Wyższa Wymiaru Sprawiedliwości
agni.szczepaniak@gmail.com

Niewerbalne *tak* i *nie* w Polsce i w Grecji

Nonverbal *yes* and *no* in Poland and in Greece

Streszczenie: Celem artykułu jest pokazanie różnych sposobów niewerbalnego potwierdzania i zaprzeczania w kulturze polskiej i greckiej oraz przedstawienie wyników badań porównawczych w tym zakresie. Opisane zostały różne ruchy głowy i rąk, mimika oraz elementy paralingwalne, ich kontekst użycia oraz znaczenie, jak również pochodzenie i funkcje m.in. skinienia lub kręcenia głową. Okazuje się, że wyniki badań stoją w sprzeczności z powszechnym stwierdzeniem, że Grecy potakują i przeczą inaczej lub przeciwstawnie do pozostałych Europejczyków – greckie potakiwanie jest zasadniczo zbieżne z polskim. Ponadto ukazane zostało bogactwo i wieloznaczność badanych komunikatów niewerbalnych oraz związane z tym ryzyko nieporozumień lub nieefektywnej komunikacji na gruncie międzykulturowym. Podjęta została także próba wyjaśnienia, dlaczego w badanych kulturach przyjęły się częściowo odmienne wzorce niewerbalnego przeczenia.

Słowa kluczowe: gesty emblematyczne, gesty polskie, gesty greckie, niewerbalne przeczenie, niewerbalne potwierdzenie, niewerbalne *tak*, niewerbalne *nie*

Abstract: The text presents various means of expressing nonverbal confirmation (agreement) and negation (disagreement) used in the Polish and the Greek culture, along with the results of comparative research in this field. A range of head and hand gestures, facial expressions and paralingual elements have been described, as well as their context of use and meaning, and also the origin and functions of head nods and head shakes. The results of the research contradict a popular notion that Greeks show ‘yes’ and ‘no’ in a different or opposite way to other European nations, since the Greek nod is in fact the same as the Polish gesture. The text also presents the diversity and a wide range of meaning of the analysed gestures, and highlights a potential risk of misunderstanding or non-effective intercultural communication. Moreover, it has been attempted to explain the reason for the implementation of partially different patterns of nonverbal negation in the given cultures.

Keywords: emblematic gestures, Polish gestures, Greek gestures, nonverbal confirmation / agreement, nonverbal negation / disagreement, nonverbal *yes*, nonverbal *no*

1. Wprowadzenie

Wiele badań wykazało nieodłączny i równorzędny związek gestów z mową i językiem (m.in. Birdwhistell 1970, Kendon 2004, McNeill 2005, Cavicchio i Kita 2013), różnice między kulturami m.in. w zależności od używanych gestów (m.in. Efron [1941] 1972, Archer 1997) oraz występowanie podobieństw i różnic pomiędzy gestami emblematycznymi używanymi w różnych częściach świata (m.in. Morris i in. 1981, Axtell 1991, Morris 1994, Matsumoto i Hwang 2013). Ukazało się też wiele słowników gestów emblematycznych używanych w różnych kulturach (m.in. Efron [1941] 1972, Saitz i Cervenka 1972, Johnson, Ekman i Friesen 1975, Sparhawk 1976, Kendon 1992, Payrató 1993, Jarzabek 1994, Morris 1994, Pappas 1999, Ružičková 2001, Antoniou-Kritikou 2008, Szczepaniak 2017).

Celem niniejszej pracy jest wykazanie, w jak różnorodny i nierzadko niejednoznaczny lub wprowadzający w błąd sposób można wyrazić gestem lub mimiką dość podstawowe komunikaty w dwóch europejskich kulturach: polskiej i greckiej. Różnorodność niewerbalnego komunikowania zaobserwował

już Roman Jakobson, opisując w pracy *«Tak» i «nie» w mimice* zdumienie rosyjskich żołnierzy stacjonujących podczas wojny z Turcją (1877-1878) w Bułgarii, którzy nie mogli nadziwić się, iż gesty bułgarskie były przeciwstawne ich ruchom głowy oznaczającym *tak* i *nie*. Jakobson (1989: 89) dodał, że „taką opozycją konsekwentnie posługują się (...) Grecy w Atenach”, co w wielu pracach jest cytowane do dziś; w niniejszym tekście znajdzie się odniesienie do tego stwierdzenia.

Fenomen niewerbalnego potwierdzania i zaprzeczania analizowali m.in. Hockey 1993, Karpiński, Kleśta i Szalkowska 2006, Malisz i Karpiński 2010 czy Kraśnicka-Wilk i Gembalczyk 2018, uwzględniając multimodalność komunikacji¹, wymiar paralingwalny (w tym prozodię) czy gestykulację. W latach 2007-2017 autorka niniejszego tekstu prowadziła między innymi w Polsce i w Grecji badania porównawcze nad gestami emblematycznymi, uwzględniając sygnały potwierdzenia i zaprzeczenia².

2. Procedura badawcza

Badania prowadzone były przy użyciu zmodyfikowanej metody Johnsona, Ekmana i Friesena (1975)³: na podstawie długotrwałej obserwacji uczestniczącej i nieuczestniczącej oraz

¹ Multimodalność (wielorakość, wielowymiarowość) była opisywana m.in. przez Seyfeddinipur i Gullberg (2014), Karpińskiego i Bonacchi (2014), Kraśnicką-Wilk i Gembalczyk (2018). Jak zauważają Karpiński i Bonacchi (2014: 2), “The term “multimodality” designates a new, global way of considering human communicative resources as a whole, in which verbal language, gestures, facial expressions, voice, and movements are regarded as mutually interdependent”. We wstępie do pracy *From Gesture in Conversation to Visible Action as Utterance* Seyfeddinipur i Gullberg (2014), piszą: “Language use is fundamentally multimodal. Speakers use their hands to point to locations, to represent content and to comment on ongoing talk; they position their bodies to show their orientation and stance in interaction; they use facial displays to comment on what is being said; and they engage in mutual gaze to establish intersubjectivity.” Kraśnicka-Wilk i Gembalczyk reasumują, że, „Komunikacja twarzą w twarz jest (...) zawsze multimodalna, ponieważ polega na synchronizacji różnych środków wyrazu (...), łączy dwa tryby semiotyczne — wizualny (np. gesty, mimikę, układ w przestrzeni jako elementy wpływające na semantykę wypowiedzi) i akustyczny (to, co werbalne i parawerbalne).” (2018: 62-63).

² W Polsce obserwacje i badania prowadzone są na bieżąco.

³ Naukowcy opracowali i zastosowali tę metodę w latach 70. XX w. celem skatalogowania i zbadania gestów emblematycznych używanych w USA.

konsultacji z uczestnikami obserwowanej kultury, sporządzono listę gestów emblematycznych typowych dla danej kultury i ich werbalnych odpowiedników, po czym ją zweryfikowano. Gesty najlepiej oddające lub ilustrujące frazę z listy były nagrywane, a następnie odtworzone kolejnej grupie badanych, których poproszono o interpretację utrwalonych znaków przez podanie słowa lub frazy oddających znaczenie gestu. By wyniki badań były wiarygodne, wystarczy, by gest w podobny sposób zakodowało około 15 osób przy zgodności odczytu (dekodowania) sięgającej 70% u kolejnych 15 uczestników; w toku polsko-greckich obserwacji weryfikacja wybranych gestów następowała z reguły po dziesiątym uczestniku badań (każda kolejna osoba potwierdzała tylko uzyskany wynik). W badaniach uczestniczyło 31 osób z Polski i 32 osoby z Grecji, łącznie 63 osoby.

W pierwszym etapie badań – w nagraniach, czyli kodowaniu – uczestniczyły 33 osoby. Nagrano 16 Polaków (6 mężczyzn i 10 kobiet) z 8 różnych miejscowości, w przedziale wiekowym między 16. a 78. rokiem życia oraz 17 Greków (11 kobiet i 6 mężczyzn) z 8 różnych miejscowości, w wieku od 25 do 74 lat.

W drugim etapie badań – w dekodowaniu – brało udział 30 osób. Uczestniczyło 15 Polaków (10 kobiet i 5 mężczyzn) z 9 różnych miejscowości, w wieku 20-54 lat oraz 15 Greków (5 mężczyzn i 10 kobiet) z 7 różnych miejscowości, w przedziale wiekowym 20-40 lat.

3. Analiza materiału

Wśród zebranego i zweryfikowanego w toku badań materiału⁴ w obu kulturach wyodrębniono gesty potwierdzenia i wyrażania niezgody (zaprzeczenia). Jak się okazało, większość gestów afirmujących i negujących wykonywana jest głową (pochylenie, odchylenie głowy lub kręcenie głową), aczkolwiek zaobserwowano także ruchy palców, wyrazy mimiczne i elementy paralin-

---

⁴ W toku całych badań wyodrębniono ponad 220 polskich i 160 greckich gestów podzielonych na 16 różnych kategorii.

gwalne towarzyszące ruchom głowy lub występujące samodzielnie. Część gestów jest zbieżna (taka sama w obu kulturach).

3.1 Niewerbalne potwierdzenie

Badacze podają kilka możliwych źródeł pochylenia głowy i potakiwania. Eibl-Eibesfeldt (1987: 118-119) wywodzi skinienie głową i skłon od pierwotnego gestu podporządkowania i pokory, obecnego nie tylko w różnych kulturach, ale także w świecie zwierząt. Morris, Collett, Marsh i O'Shaughnessy (1981: 163) cytują Darwina ([1872] 1988), który na podstawie obserwacji własnych dzieci zauważył, że chęć przyjęcia pokarmu, zarówno z brodawki sutkowej, jak i z łyżeczki, wiązała się z ruchem głowy z góry na dół; potakiwanie zatem to niejako skonwencjonalizowany gest poszukiwania sutka przez oseska. Morris (1977: 68) wymienia szereg kultur z różnych kontynentów, w których wykształciło się i przyjęło potakiwanie głową, a powszechność gestu potwierdzają także Pease i Pease (2009: 40). Wymienieni badacze zakładają, że skoro potakują także osoby niewidome od urodzenia (niezależnie od zdolności uczenia się czy naśladowania), potwierdzenie przez skinienie głową prawdopodobnie jest gestem wrodzonym. Za Helweg-Larsen, Cunningham, Carrico i Pergram (2004: 358) można przyjąć, iż potakiwanie jest niemal uniwersalnym znakiem zgody podobnym do ukłonu.

Samo kiwanie głową ma jednak szereg innych znaczeń, oprócz akceptacji. Morris (1977: 68) podaje, że potakiwanie może wyrażać potwierdzenie, zachętę, zrozumienie, zgodę i stwierdzenie, konstatację. Kraśnicka-Wilk i Gembalczyk (2018: 73) uzupełniają, że można „*kiwać (pokiwać) głową nad czymś lub kimś*, wyrażając tym samym politowanie, podziw, ubolewanie, współczucie, także niepewność, obawę. (...) Można także (...) *kiwać głową poważnie, smutnie, za zdumieniem, pobłażliwie, z zakłopotaniem, znacząco, z uznaniem, z entuzjazmem, apatycznie, twierdząco, porozumiewawczo, a nawet przecząco*⁵”. Kiwanie głową podczas słuchania „pełni nie tyl-

⁵ Emblematy mają zwykle swoje werbalne odpowiedniki, przy czym często dane wyrażenie jest opisem gestu. O tzw. frazeologizmach gestycznych (np. kiwać głową, skinąć

ko funkcję służącą ekspresji kilku różnych znaczeń (*slucham, rozumiem, zgadzam się*), ale i funkcję impresywną (*kontynuuj*) czy po prostu fatyczną (*slucham, co do mnie mówisz*)” (Kraśnicka-Wilk i Gembalczyk 2018: 66). Granström i House (2006) stwierdzili, że potakiwania uzupełniające komunikat i pełniące funkcję fatyczną (*backchannelling*) są subtelniejsze niż potakiwania wyrażające zgodę, przyzwolenie czy zaskoczenie.

Istotnym wizualnym znakiem potwierdzenia (lub wskazówką zamiaru potwierdzenia⁶) według części badaczy (Granström i House 2006) jest także uśmiech, poprzedzający ruch brwi i głowy, choć np. wyniki badań Malisz i Karpińskiego (2010) nie potwierdzają częstego pojawiania się uśmiechu towarzyszącego pozytywnej informacji zwrotnej.

Badacze (m.in. Hockey 1993, Gravano, Benus, Chavez, Hirschberg i Wilcox 2007, Malisz i Karpiński 2010) opisują także aspekty prozodyczne niewerbalnego potwierdzenia, np. *mhm*, czy *aha* (lub *uh-huh* w wersji anglojęzycznej). Malisz i Karpiński (2010: Par. 3.4) podają, że paralingwalnemu potwierdzeniu towarzyszy zwykle potakiwanie. Na podstawie badań konkludują, że niewerbalne i prozodyczne komponenty wzmacniają lub modyfikują krótkie potwierdzenie, a w przypadku towarzyszenia słowom oznaczającym akceptację, np. *właśnie, dobrze*, potakiwanie dodatkowo podkreśla nastawienie nadawcy.

Kraśnicka-Wilk i Gembalczyk (2018: 64) zauważają, że „wśród Europejczyków inaczej niż pochyleniem głowy potwierdzają i akceptują jedynie Grecy i Bułgarzy”. Nie podają jednak przykładu takiego gestu ani źródła tej informacji, którą warto zweryfikować.

3.1.1 Greckie *tak*

W Grecji potwierdzenie najczęściej sygnalizuje się pojedynczym przytaknięciem (pochyleniem głowy), przy czym można też lekko przechylić głowę na bok (Il. 1). Gest ten może również

---

głową, kręcić głową) pisała m.in. Kozak (2007).

⁶ Gesty często poprzedzają słowa lub pojawiają się jednocześnie z komunikatem werbalnym (co podkreślał m.in. Kendon 2004).

znaczyć ‘dobrze’ lub ‘w porządku’, czyli jest także wyrazem zgody, przyzwolenia, akceptacji.

Il. 1. *Tak 1*

Grecki gest potakiwania wykonywany jest zwykle jednorazowo i spokojnie, zwłaszcza w sytuacjach oficjalnych lub przez osoby stojące wyżej w hierarchii społecznej, aczkolwiek zaobserwowano także nieliczne przypadki potakiwania (kilkukrotne, dość szybkie pochylenie głowy) na znak niewerbalnego potwierdzenia wśród rówieśników i osób młodych. Kilkukrotne potakiwanie obserwuje się też zwykle w toku konwersacji (komunikacji twarzą w twarz) jako potwierdzenie rozumienia lub zgadzanie się z kimś, a także zachęcania do rozmówcy do dalszej wypowiedzi. Jeśli jednak potakiwaniu towarzyszy ironiczny wyraz twarzy, zamiast komunikatu: ‘rozumiem, co masz na myśli’, pokazuje się raczej: ‘co ty nie powiesz, mądralo’.

Samo skinienie głową może być również niewerbalną odpowiedzią ‘proszę’ na niewerbalne ‘dziękuję’. Głębsze skinienie głową (zob. Il. 4), wraz z jednoczesnym przyłożeniem do piersi otwartej dłoni, jest podziękowaniem.

Uniesienie palca wskazującego (Il. 2) jest znakiem przyznania komuś racji, zgody na coś. Ten gest potwierdzenia i uznania czyjegoś argumentu może być wykonany samodzielnie lub np. uzupełniać skinienie głową. Najczęściej jest wykonywany w toku nieformalnych dyskusji osób dorosłych, jako niewerbalna odpowiedź.

Il. 2. *Tak 2*

Podobny gest może być wykonany celem zwrócenia uwagi rozmówcy lub na znak chęci zabrania głosu; greckie dzieci zgłaszają się w szkole przez uniesienie wyprostowanego palca wskazującego ponad głowę.

Potwierdzeniem zrozumienia jest z kolei szerokie otwarcie oczu i otwarcie ust (Il. 3), któremu może towarzyszyć odchylenie głowy do tyłu i/lub potakiwanie. W ten sam sposób można również zasignalizować przypomnienie sobie czegoś lub nagłe olśnienie. Gest jest znany i wykonywany nie tylko w Grecji – jest zrozumiały m.in. w Polsce.

Il. 3. *Tak 3*

Sami Grecy podkreślają, że ich *tak* wyrażane jest dokładnie tak samo, jak w innych kulturach europejskich: pochylemieniem głowy. Tym samym zaprzeczają stwierdzeniu i szerzonym w różnych publikacjach informacjom, jakoby mieli w inny sposób sygnalizować potwierdzenie czy akceptację.

3.1.2 Polskie *tak*

Niewerbalne polskie *tak* przybiera najczęściej dwie formy – jest z reguły jednokrotnym pochyleniem głowy (Il. 4) lub potakiwaniem (kilkukrotnym skinieniem głową), przy czym kilkukrotne skinienie jest powszechniejsze od jednorazowego przytaknięcia.

Il. 4. *Tak 4*

Jest ono używane zarówno podczas potwierdzania i zgadzania się z kimś, jak i wtedy, gdy słuchając, chce się zasygnalizować, że rozumie się to, o czym jest mowa, lub gdy przyjmuje się punkt widzenia mówiącego (aczkolwiek przysłuchując się czyjejs wypowiedzi można też potakiwać machinalnie). Podobnie jak w Grecji, potakiwanie może wyrażać także niezgodę – tu jednak wnikliwe oko musi dostrzec rysujący się na twarzy rozmówcy przekąs lub ironię znaczące ‘tak, tak, oczywiście’ lub ‘gadaj zdrow’. Pojedyncze skinięcie głową miewa nieco bardziej szorstkie zabarwienie lub bywa odbierane jako żołnierskie. Może także, w zależności od kontekstu, mieć wiele innych znaczeń, w tym ‘dzień dobry’ lub ‘witam’, a także ‘proszę’ w odpowiedzi na czyjeś podziękowanie, oraz – paradoksalnie – ‘dziękuję’, choć w tym ostatnim przypadku równie stosowne wydaje się kilkukrotne powtórzenie gestu. Należy podkreślić, że spektrum znaczeń od powitania do podziękowania przekazuje się gestem w sytuacji, gdy użycie mowy jest utrudnione lub niemożliwe (np. na odległość, przez szybę samochodu itp.).

Polak może również przytaknąć parajęzykowo, mruknięciem *uhm/mhm*, *aha* lub *ehe*, które może występować niez-

leżnie od gestu. Wokalizacje zastępują słowo lub gest w toku rozmowy towarzyskiej lub z dziećmi, rzadziej używane są w kontekstach formalnych, choć częste potakiwanie (gestyczne lub wokaliczne) jest powszechną informacją zwrotną dla mówiącego, sygnałem uważnego przysłuchiwania się lub zachętą do dalszego mówienia.

Jednokrotne skinienie wyraża zgodę na coś i potwierdzenie, z kolei kilkukrotne skinienie, zwłaszcza szybkie i wzmocnione uśmiechem, często sygnalizuje radosną chęć wykonania czegoś (Il. 5).

Il. 5. *Tak 5*

Powolne, kilkukrotne potakiwanie może wyrażać namysł lub powolne przekonywanie się do czyichś słów. Powolne potakiwanie może również znaczyć ‘tak, ale’, czyli wyrażać wątpliwość.

Powszechne jest także przytaknięcie samymi powiekami, czyli przymknięcie oczu (Il. 6).

Il. 6. *Tak 6*

To gest używany zamiast słów i poniekąd od niechcenia. Może sygnalizować zniecierpliwienie nadawcy lub podkreślać, że coś jest oczywiste. Z reguły jest stosowany przez dorosłych wobec dorosłych, niekoniecznie znajomych, raczej rzadko w sytuacjach formalnych. Z drugiej strony potwierdzeniem może być utkwienie w kimś nieruchomego spojrzenia. To dość groźny przekaz niewerbalny, wykonywany np. wobec podwładnego, zamiast słów ‘już to powiedziałem’ lub niemego pytania retorycznego ‘czego pan jeszcze nie zrozumiał?’.

W Polsce, podobnie jak w Grecji, używany i rozpoznawany jest także gest otwarcia oczu i ust na znak przypomnienia sobie czegoś lub nagłego zrozumienia danej kwestii (‘ach, no tak!’, Il. 3). Nieco rzadziej można zaobserwować uniesienie palca na znak zgodzenia się z czymś, przyjęcia czyjegoś argumentu (Il. 2).

Potwierdzeniem zrozumienia lub sygnałem aprobaty może być także uniesienie do góry kciuka (Il. 7). Choć gest ten kojarzony jest głównie z niewerbalnym komplementowaniem lub obrazą (zwłaszcza w krajach arabskich/muzułmańskich), może być użyty na znak potwierdzenia lub akceptacji w sytuacjach nieformalnych, zwłaszcza gdy użycie mowy jest utrudnione. Może znaczyć ‘tak jest’, ‘właśnie o to chodzi’ czy ‘to jest to’.

Il. 7. *Tak 7*

3.2. Niewerbalne zaprzeczenie

Obserwując karmione niemowlęta i dzieci, Darwin ([1872] 1988) zauważył, że zarówno kręcenie głową, jak i odchylenie głowy do tyłu sygnalizowało odmowę dalszego jedzenia. Na tej podstawie wysnuł wniosek, że używane w życiu dorosłym ge-

sty zaprzeczenia biorą się właśnie z tych dziecięcych ruchów (zob. Morris et al. 1981: 163). Pease i Pease (2009: 40) dodają, że gest kręcenia głową jest uniwersalny i powtarzają za Darwinem, że uczymy się go we wczesnym dzieciństwie: „kiedy niemowlę ma dość mleka, obraca głowę z boku na bok, aby odepchnąć pierś matki. Kiedy małe dziecko wystarczająco się naje, również kręci głową, aby zapobiec próbom nakarmienia go łyżeczką, i w ten sposób szybko się uczy, że kręcenie głową wyraża brak zgody czy negatywne nastawienie.” Odchylenie głowy do tyłu w geście zaprzeczenia badał też Eibl-Eibesfeldt (1973), analizując zachowania dzieci niewidomych i głuchych od urodzenia. Do swojej pracy załącza zdjęcia m.in. kilkuletniej dziewczynki odchylającej głowę na znak odmowy. Dziecko niewidome od urodzenia nie mogło nigdzie tego gestu zobaczyć ani się go nauczyć, co skłoniło badacza do wniosku, że ten niewerbalny sygnał zaprzeczenia i odmowy jest wrodzony.

Oba opisane wyżej ruchy głowy zostały skonwencjonalizowane i są używane do dziś, przy czym powszechność danego znaku zależy od kultury.

Przeczenie może być sygnalizowane nie tylko ruchem głowy; Granström i House (2006) podają, że typowymi cechami zaprzeczenia lub negatywnej informacji zwrotnej są m.in. wznosząca się (pytająca) intonacja, powolny ruch głowy w górę oraz marszczenie brwi. Malisz i Karpiński (2010, Par. 3) dodają, że sygnałem towarzyszącym przeczeniu nierzadko jest uśmiech, który pełni niejako rolę psychologicznego narzędzia łagodzącego skutki odrzucenia. Badacze wykazali także, że najczęstszymi polskimi sygnałami zaprzeczenia są, oprócz krótkich odpowiedzi słownych, komponenty prozodyczne typu *m-m* (*y-y* lub *e-e*) i niewerbalne (kręcenie głową), które – użyte wraz z mową – wzmacniają lub modyfikują przekaz.

3.2.1 Greckie *nie*

Niewerbalne greckie *nie* może być wyrażone na co najmniej 4 różne sposoby w zależności od kilku czynników: od tego, kto do kogo mówi, czy przeczenie ma być tylko odpowiedzią nega-

tywną czy także dezaprobatą, czy gest towarzyszy słowom, czy występuje samodzielnie.

Bodaj najczęściej podawanym w literaturze przykładem jest gest odrzucenia głowy do tyłu, zwykle uzupełniony o spojrzenie w górę i uniesienie brwi (Il. 8).

Il. 8. *Nie 1*

Emblemat ten zastępuje słowo *nie* i może być wykonany zarówno wobec dobrych znajomych, jak i obcych. Jest bardzo powszechny i modyfikowany na różne sposoby, rzadko jest jednak stosowany podczas rozmów oficjalnych. Podczas rozmowy twarzą w twarz zwykle wykona go osoba stojąca wyżej w hierarchii społecznej lub dominująca w danej sytuacji, ale także dobry znajomy lub członek rodziny będący w relacji równorzędnej. I tak na przykład przełożony, nauczycielka, ekspedientka czy przewodnik turystyczny częściej odchyli głowę do tyłu niż podwładny, uczeń, klient czy turysta, który raczej odpowie werbalnie na zadane pytanie. Fakt udzielenia werbalnej lub niewerbalnej odpowiedzi ma związek z częstotliwością spoglądania na daną osobę (lub bycia oglądanym), a co się z tym łączy – z grzecznością. Osoba stojąca niżej w hierarchii społecznej powinna spoglądać na mówiącego, który może przekazać część komunikatów niewerbalnie.

Odchylenie głowy może być zredukowane do samego spojrzenia w górę lub spojrzenia w górę z jednoczesnym uniesieniem brwi. Gest ten jest decydowanie bardziej niedbały i może nawet być uznany jako lekceważący. Wykonany wobec obcej

osoby może świadczyć o negatywnej postawie nadawcy wobec interlokutora. Z uwagi na mniejszą wyrazistość, gest jest znacznie trudniejszy do wychwycenia przez obcokrajowców, a nawet jeśli jest dostrzeżony, nierzadko nie jest zrozumiały.

Spojrzenie w górę i/lub odchylenie głowy do tyłu bywa wzbogacone o cmoknięcie (w Grecji często zapisywane jako *τσου, cu*). Innym wariantem jest połączenie cmoknięcia z przymknięciem powiek (Il. 9). Szybkie, kilkukrotne cmokanie znaczy z kolei zdecydowaną niezgodę, dezaprobatę i niezadowolenie z czyjś postępowania.

Il. 9. *Nie 2*

Funkcja gestu jest taka sama, istotne jest jednak dodanie elementu paralingwalnego. Dzięki temu nadawca może mieć pewność, że odbiorca, nawet jeśli nie zobaczy, to na pewno usłyszy przeczącą odpowiedź. Sami ankietowani Grecy podkreślali, że cmokanie nie jest grzeczne, a często wykonywane świadczy o niewysokim poziomie kultury osobistej nadawcy. Z drugiej strony ten sposób przeczenia może być też sygnałem zażyłości, równorzędnej i koleżeńskiej relacji między rozmówcami.

Grecy często wyrażają przeczenie, kręcąc głową, aczkolwiek ten gest może również znaczyć niedowierzanie. Kręcenie głową i jednocześnie cmokanie jest wyrazem dezaprobaty, niezadowolenia czy braku zgody (Il. 10). Gest można wzmocnić przymknięciem powiek. To sygnał zamknięcia na jakąkolwiek dyskusję – brak chęci spojrzenia na rozmówcę, który mógłby próbować przekonać do swoich racji.

II. 10. *Nie 3*

Przeczący Grecy mogą także kiwać palcem na boki (II. 11). Jednoczesne kręcenie głową z cmokaniem i kiwaniem palcem na boki jest stanowczym zakazem i wyraźną dezaprobatą. Gest ten jest często wykonywany wobec dzieci lub nastolatków na znak braku zgody lub zakazu, ale może także podkreślać brak akceptacji treści przekazywanych przez dorosłego rozmówcę. Warto dodać, że samo uniesienie palca może sygnalizować czyjeś ‘ale’, czyli komunikować chęć np. wyrażenia odmiennej opinii, ostrzeżenia lub zwrócenia na coś uwagi. Gesty te są rozpoznawane i stosowane także w Polsce.

II. 11. *Nie 4*

Stanowczym zaprzeczeniem i zakazem jest również szybkie przesunięcie dłoni o złączonych palcach ruchem od siebie (II. 12). Złączenie palców odnosi się metaforycznie do chwycenia czegoś (idei), a przesunięcie dłoni sygnalizuje ucięcie, gwałtowne zakończenie. Grecy mogą w ten sposób podkreślić, że nie wyrażają na coś zgody, że dyskusja jest skończona. Gest

ten można wykonać także w dość oficjalnych sytuacjach – był zaobserwowany m.in. w toku telewizyjnej debaty.

Il. 12. *Nie 5*

Wariantem gestu jest analogiczny, stanowczy ruch wyprostowanej dłoni o złączonych palcach – znak ucięcia dyskusji, gwałtownego zakończenia tematu (zob. Il. 16).

Bardzo obszernym zaprzeczeniem i wyrażeniem dezaprobaty jest gest odepchnięcia czegoś od siebie przy jednoczesnym odchyleniu głowy od rozmówcy (Il. 13). Gest jest wykonywany wobec bliskich znajomych lub członków rodziny, by wyrazić absolutny brak akceptacji i szeroko pojęty brak zgody na coś. Może zastąpić m.in. frazę ‘nie chcę’, ‘zabierz to ode mnie’, ‘mowy nie ma’ czy ‘zostaw mnie’. Machnięcie ręką odnosi się do wyganiania, odpychania kogoś lub czegoś niechcianego. Odchylenie głowy również jest sygnałem niechęci (por. m.in. Eibl-Eibesfeldt 1973).

Il. 13. *Nie 6*

Grecy mogą również zaprzeczyć lub wyrazić niewiedzę przez uniesienie dłoni (Il. 14). Gest może być wzmocniony lekkim odchyleniem głowy do tyłu i mimiką (uniesieniem brwi na znak zaprzeczenia, opuszczeniem kącików ust na znak niewiedzy). Uniesienie dłoni w ten sposób komunikuje, że nadawca nie zna odpowiedzi na pytanie albo nie jest w coś zamieszany.

Il. 14. *Nie 7*

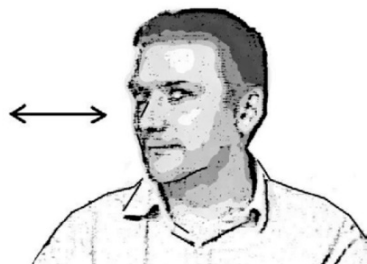
3.2.2. Polskie *nie*

Przeczenie może być wyrażone na różne sposoby przez Polaków, ale zasadniczo przybiera dwie formy: kręcenie lub potrząsanie głową, czemu mogą towarzyszyć elementy mimiczne lub paralingwalne albo inne gesty. Tak jak w przypadku greckiego *nie*, polskie przeczenie jest zależne od kontekstu, ale mniej związane regułami grzeczności.

Kręcenie głową wyraża zwykle przeczenie, niezgodę czy dezaprobatę, ale może też oznaczać niedowierzanie lub uważne słuchanie. W trzech pierwszych przypadkach negatywne stanowisko może być podkreślone przez zaciśnięcie warg, jak również wzmocnione paralingwalnie, przez dźwięk zbliżonych do krótkiego *y-y*, *e-e* lub – jak zapisują Malisz i Karpiński (2010) – *mm*. Ten sam dźwięk, ale dłuższy, wyraża dezaprobatę. Wyrażenie przeczenia lub niezgody wokalizacją ma miejsce głównie w dialogach towarzyskich lub podczas rozmowy z dziećmi; nie wymaga współobecności gestu lub wyrazu mimicznego.

Polacy najczęściej przeczą przez kręcenie głową (Il. 15). Oczy mogą być w tym czasie otwarte lub zamknięte. Zamknię-

cie oczu jest sygnałem zamknięcia na dyskusję i ewentualne ustępstwa wobec rozmówcy.

Il. 15. *Nie 8*

Niewerbalne negowanie może przybierać różne formy – od pojedynczego ruchu głowy w prawo lub w lewo do szybkiego kręcenia albo potrząsania. W przypadku szybszego kręcenia głową i jednoczesnego otwarcia ust nadawca może wyrazić niedowierzanie (‘to niesamowite’, ‘coś niebywałego’), a nawet zachwyty. Szeroko otwarte oczy i uniesione brwi połączone z kręceniem głową znaczą zaskoczenie, natomiast lekkie zmarszczenie brwi towarzyszące kręceniu głową mogą sygnalizować uważne słuchanie (ale niekoniecznie niezgadanie się ze słyszczanymi treściami). Kręcenie głową można także zaobserwować u mówcy, który mówi o rzeczach, które nim wstrząsnęły, lub odnośnie do których ma negatywne odczucia. Gest ten może być wzmocniony przez lekkie uniesienie ramion.

Potrząsanie głową jest krótsze i szybsze od kręcenia. Z reguły znaczy krótkie i stanowcze ‘nie’, zwłaszcza jeśli przekazowi towarzyszy zmarszczenie brwi. Z uniesionym podbródkiem i lekko zaciśniętymi ustami potrząśnięcie głową może być negatywną odpowiedzią udzieloną z poczuciem wyższości lub sygnalizować urażoną dumę. Z drugiej strony samo potrząsanie głową może, prócz negacji, wyrażać zdumienie – jakby ktoś chciał otrząsnąć się i upewnić, że jednak dobrze słyszał.

Podobnie jak w Grecji, bardzo stanowcze przeczenie i zakaz przekazuje się przez dodatkowe kiwanie palcem wskazującym lub otwartą dłońią na boki (Il.11), a szybkie cmokanie

jest znakiem dezaprobaty lub niezadowolenia. Cmokaniu może towarzyszyć kręcenie głową lub kiwanie palcem. O ile jednak kilkukrotne cmokanie ma podobne znaczenie w obu krajach, o tyle odmienne komunikaty przesyła pojedyncze cmoknięcie. W Grecji będzie to sygnał niezgody, odmowy; w Polsce natomiast będzie to wyraz zniecierpliwienia, zwłaszcza, jeśli zostanie uzupełniony o gwałtowne wciągnięcie powietrza. Niekiedy cmoknięcie może wyrażać również współczucie, reakcję na smutną lub negatywnie zaskakującą odpowiedź ('no nie', 'ale się narobiło'), aczkolwiek jest wtedy wykonywane powoli, z namysłem.

Zdecydowaną niezgodę, odmowę i jednocześnie zakaz sygnalizuje przecięcie powietrza wyprostowaną dłonią (Il. 16, por. Il. 12). Gest informuje, że nadawca (osoba stojąca wyżej w hierarchii społecznej niż odbiorca, a zatem np. rodzic lub przełożony) stanowczo „ucina” temat.

Il. 16. *Nie 9*

Zdecydowanie rzadsze, choć rozpoznawalne w Polsce jest obszerne machnięcie ręką na znak odepchnięcia czegoś, omowy lub odgonienia (Il. 13).

Podobnie jak Grecy, Polacy mogą podkreślić swoją niewiedzę lub chęć „umywania rąk” poprzez uniesienie otwartych dłoni (Il. 14).

4. Wyniki i wnioski

Na podanych wyżej przykładach zaprzeczenia i potwierdzenia w Polsce i w Grecji widać, jak bardzo może różnić się od siebie niewerbalne przekazanie podstawowych komunikatów przez przedstawicieli dwóch europejskich kultur oraz w jak dużym stopniu sygnały niewerbalne zależne są od kultury. Poczynając od bogatszej w formie negacji, na potakiwaniu skończywszy, można wyobrazić sobie, jak wiele niejasności może powstać podczas próby porozumienia się między Polakiem a Grekiem, zwłaszcza, jeśli istnieje bariera językowa i zaczyna się konwersacja „na migi”.

Trudno jednoznacznie wyjaśnić, dlaczego w badanych kulturach pierwotnie przyjęły się dwa odmienne wzorce powszechnego niewerbalnego negowania. Z jednej strony odchylenie głowy do tyłu wykonywane jest nie tylko w Grecji, ale także w krajach będących w przeszłości częścią lub pod wpływem Imperium Osmańskiego (np. w Turcji, Bułgarii, Armenii, a nawet w Azerbejdżanie), co może sugerować, że gest ten jest pozostałością kultury tureckiej. Z drugiej strony jednak odchylenie głowy na znak negacji jest powszechne na południu Włoch i Sycylii, czyli tam, gdzie od 2700 lat używane są greckie gesty pamiętające czasy *Magna Graeca*. To może świadczyć, iż Grecy pierwsi skonwencjonalizowali ten gest, który później rozpowszechnił się w sąsiadujących krainach. Dlaczego jednak na tych terenach pierwotnie przyjął się gest odchylenia głowy, a nie kręcenia głową? Racjonalnym zdaje się uznanie, że przyczyną mógł być klimat. Łatwo zauważyć nieznaczny ruch głową lub uniesienie podbródka w sytuacji, gdy zwyczajowo nosi się lekkie i przewiewne odzienie odsłaniające szyję. Gest taki jest o wiele mniej widoczny w sytuacji konieczności zakrywania torsu, szyi i głowy w krajach o chłodniejszym klimacie, możliwe więc, że z tego powodu w pozostałych krajach europejskich przyjął się obszerniejszy i wyraźniejszy gest zaprzeczenia przez kręcenie głową. Warto jednak podjąć dalsze badania w tej kwestii.

Nawet jeśli Polak przyjmie, że greckie odrzucenie głowy jest negacją, sam będzie nawykowo wykonywał ten gest zgodnie z kanonami polskiej kultury i może na widok znajomego Greka przekazać ruchem głowy niewerbalne ‘cześć’, które wygląda tak samo, jak greckie ‘nie’. Powitanie to, uzupełnione odruchowym uniesieniem brwi, choć jest na całym świecie rozpoznawane i wykonywane jako znak dostrzeżenia i powitania znajomego (zob. Eibl-Eibesfeldt 1987: 32-33), może skonfundować greckiego odbiorcę – dopiero co pomachał na powitanie, a tu Polak odpowiada, że nie chce się przywitać. Podobny gest wykonany przez Polaka – uniesienie podbródka i brwi na znak niezrozumienia⁷ (‘przepraszam, co pan powiedział?’, ‘co to znaczy?’, ‘o co chodzi?’) – również może budzić konsternację u greckiego rozmówcy. W takiej sytuacji Grek może chcieć upewnić się, że ktoś na zadane pytanie udzielił odpowiedzi przeczącej lub na przykład kontestuje to, co było wcześniej powiedziane. Do takich niewerbalnych nieporozumień dochodziło np. w trakcie zajęć uniwersyteckich, gdy polski student wysyłał greckiemu wykładowcy sygnał niezrozumienia pytania, co z kolei grecki wykładowca odbierał jako odpowiedź przeczącą⁸. Innym przykładem jest zaobserwowany w Atenach minidialog: Greczynki zapytały stojącego nieopodal Polaka o drogę, ale Polak nie dosłyszał pytania, co zasygnalizował automatycznym uniesieniem brwi i odchyleniem głowy. Reakcja Greczynek była natychmiastowa: stwierdziły: „A, nie wie pan” i odeszły, a zatem odczytały gest rozmówcy jako wyraz niewiedzy, a nie niezrozumienia lub niedosłyszania, czyli *de facto* prośby o powtórzenie pytania.

⁷ Gest ten można uznać za dość powszechny i rozumiały w różnych (choć nie wszystkich) kulturach. W kwestionariuszu rozesłanym w 1867 r. do osób mających styczność ze wszystkimi rasami ludzkimi, zwłaszcza „tych, które mało obcowały z Europejczykami” celem zbadania uniwersalnych wyrazów twarzy i gestów, Darwin (1782/1988: 45-46) opisuje podniesienie brwi oraz szerokie rozwarcie oczu i ust jako znak zdziwienia. Na podstawie zebranych odpowiedzi od różnych obserwatorów badacz uznał, że gesty, które „wyrażają u różnych odrębnych ras ludzkich takie same uczucia (...) są wrodzone lub instynktowne” (Darwin 1988: 45).

⁸ W Grecji niezrozumienie wyraża się zwykle gestem lekkiego przekręcenia dłoni, spojrzeniem na kogoś z lekko zmarszczonymi brwiami i nachyleniem ku rozmówcy, natomiast niedosłyszanie sygnalizuje się nastawieniem do rozmówcy ucha lub wskazaniem na ucho.

Dość mylące mogą być dla Polaka dwa podobne do siebie greckie gesty: odchylenie głowy i uniesienie brwi na znak zrozumienia oraz na znak zaprzeczenia (Il. 1 i Il. 8). Pierwszy gest jest z reguły uzupełniony o potakiwanie i otwarcie ust, jednakże póki Polak nie usłyszy znajomej wokalizacji (*aa* lub *aha*), może nie rozróżnić, czy chodzi o *tak* czy o *nie*.

Z drugiej strony przez gwałtowne uniesienie podbródka (odchylenie głowy) Polak może okazać, że się obraził, że nie dba o coś, że coś jest mu wstrętne lub po prostu przyjąć postawę bojową. Gest ten można wzmocnić lekkim odwróceniem głowy i zaciśnięciem ust⁹.

Nieporozumienia mogą powstawać również na gruncie paralingwalnym; polskie cmoknięcie jest wyrazem zniecierpliwienia, greckie jest znakiem negacji. Co prawda wprawne oko może dostrzec wizualną różnicę między polskim a greckim cmoknięciem (Grecy zwykle wysuwają wargi do przodu), ale pod względem akustycznym sygnały te prawie się nie różnią. Z kolei na gruncie polskim powolne, lekko przeciągnięte cmoknięcie może sygnalizować zmartwienie lub współczucie.

Podobne problemy mogą być generowane na płaszczyźnie potakiwania. Skwapliwie potakujący Polak, chcąc pokazać, że świetnie rozumie interlokutora lub że w pełni się z czymś zgadza, może być odebrany negatywnie ze względu na to, że zgodnie z greckim kanonem zachowań głowę wystarczy skłonić tylko raz, a szybkie potakiwanie może wydać się dziwne i nienaturalne (jak to ujęła jedna z badanych – «*αυτό φαίνεται λίγο χαζά*», „to wydaje się nieco wariackie”).

Przymknięcie powiek jest komunikatem o skrajnie odmiennym znaczeniu w obu badanych kulturach: znaczy ‘nie’ w Grecji i ‘tak’ w Polsce. Co prawda sygnałem pomocniczym może być uniesienie brwi (na znak greckiego zaprzeczenia), ale gest ten nie jest obligatoryjny i może nie być na tyle wyraźny, by polski rozmówca zorientował się, że właśnie uzyskał negatywną odpowiedź.

---

⁹ Dokładnie taki sam gest jest wyrazem negacji np. w Neapolu (zob. Morris et al. 1981: 164).

Mimo różnic można zaobserwować także sporo podobieństw. Najmniej wątpliwości budzi kodowanie i dekodowanie dezaprobaty (np. kilkukrotnego cmokania), niedowierzania lub zakazu, niekiedy również uprzejme skinienie głową na znak podziękowania oraz ironiczne potakiwanie. O znaczeniu nie-rzadko decyduje kontekst, w jakim dany gest występuje, choć niestety bywa i tak, że kontekst bynajmniej nie sprzyja zrozumieniu, jak można było zauważyć chociażby w przypadku opisanych krótkich grecko-polskich konwersacji, w której Polak wyraża niezrozumienie lub potrzebę usłyszenia danej informacji powtórnie, a Grek zrozumie ten gest jako negację. Również polskie powitanie znajomego ruchem głowy w górę lub w dół nie zawsze jest jasne, bowiem w Grecji na powitanie zwykle macha się dłonią lub unosi dłoń. Polskie powitanie niesie też informację dotyczącą polskich reguł grzeczności – głowę odchyła się na powitanie rówieśnika lub dobrego znajomego, a pochyla na widok kogoś o wyższym statusie społecznym lub znajomego, z którym nie jest się na „ty”.

Na podstawie przeprowadzonych badań zdecydowanie nie można potwierdzić, że Jakobson miał rację w kwestii sposobu negocowania Greków zbieżnego z potakiwaniem Słowian, opierając swój wywód na przykładzie Turków czy Bułgarów. Tylko w przypadku przymkniętych powiek ‘tak’ może znaczyć ‘nie’. Grecy nie kręcą głową na znak potakiwania, tylko na znak negacji (Bułgarzy z kolei kręcą głową na znak nastawiania obojga uszu, by uważnie słuchać rozmówcy¹⁰, a nie na znak potakiwania). Grecki gest odchylenia głowy na znak negacji trudno też pomylić z polskim pochyleniem głowy na znak potakiwania. Grecy, podobnie jak inne narody europejskie, pochylają głowę na znak potwierdzenia. Tym samym należy podkreślić, że informacja podana m.in. przez Kraśnicką-Wilk i Gembalczyk (2018: 64), że Grecy potakują inaczej, jest bezpodstawna.

Nie do końca można potwierdzić, że uśmiech rzadko uzupełnia potakiwanie, co na podstawie swoich badań stwierdzili

¹⁰ Informacja ustna uzyskana przez autorkę w toku obserwowania stylu komunikacyjnego Bułgarów i prowadzenia z rozmów z osobami tej narodowości w latach 2005-2017.

Malisz i Karpiński (2010). Choć ich badania dotyczyły wybranego kontekstu, wyniki niniejszych badań potwierdzają raczej konkluzje Granström i House (2006) iż potakiwaniu niekiedy towarzyszy uśmiech. Zwłaszcza Polacy będą potwierdzać z uśmiechem, sygnalizując przy tym radosne oczekiwanie na dane wydarzenie.

Należy podkreślić, że opisane gesty skinienia i kręcenia głową lub odchylenia głowy do tyłu nie są jednoznaczne w żadnej badanej kulturze – przeciwnie, mają szereg rozmaitych znaczeń w zależności od sposobu wykonania i kontekstu. Pochylenie głowy jest nie tylko znakiem potwierdzenia, przyzwolenia i akceptacji, ale także w dużej mierze podziękowaniem lub powitaniem (ukłonem – zwłaszcza w Polsce). Kręcenie głową jest nie tylko powszechnym gestem zaprzeczenia rozumianym i wykonywanym w obu kulturach, ale może także sygnalizować niedowierzanie czy zachwyt, czyli zgoła pozytywne odczucie. Odchylenie głowy może znaczyć powitanie (w Polsce), przeczenie (w Grecji), obrazę (częściej w Polsce), dumę lub postawę bojową w zależności od towarzyszącemu gestowi kierunkowi spojrzeń. Również wokalizacje mają szereg różnych znaczeń, a nierzadko różnica między poszczególnymi znaczeniami jest bardzo subtelna. Trzeba nie lada wprawy i spostrzegawczości, by te różnice wychwytać.

Warto zauważyć, że użycie gestycznych wariantów odmowy lub potwierdzenia zależy od kontekstu i sygnalizuje np. zażyłość lub większą swobodę komunikacyjną z uwagi na kontakt z osobą stojącą na niższym szczeblu hierarchii społecznej. Zachowania w kontekście formalnym są raczej kontrolowane i ograniczają się do prostych ruchów (np. tylko ruch głowy w dół lub na boki, ewentualnie prosty ruch dłonią). Tym samym można uznać, że większa zażyłość między rozmówcami lub mniej formalny kontekst komunikacyjny umożliwia większą swobodę i obszerniejsze lub różnorodniejsze gestykulowanie, a kontekst formalny wpływa na ograniczenie niewerbalnej warstwy komunikatu.

Jak się okazuje, znajomość gestów emblematycznych jest nierzadko wiedzą niezbędną, kluczem do zrozumienia nie tylko pojedynczego komunikatu, ale i całej kultury, która – choć zdawałaby się bliska – jest w rzeczywistości bardzo odległa. Podróżowanie i intensywne komunikacja międzykulturowa mogą tylko pozornie skracać dystans. Europa ani świat nie będą globalną wioską tak długo, jak długo trwać będą w kulturze głębokie wzorce i nabywane w procesie socjalizacji repertuary gestów. Dopiero po uświadomieniu sobie tych różnic, po dostrzeżeniu różnorodności wzorców komunikacyjnych i zrozumieniu, że proces porozumiewania się tylko częściowo przebiega w warstwie słowno-wokalnej, można zacząć przygodę z poznawaniem świata i nowych-starych kultur.

Bibliografia

Antoniou-Kritikou, Ioanna (2008) *Epikoinono sta ellinika*. Athina: Grammata.

Archer, Dane (1997) Unspoken Diversity: Cultural Differences in Gestures. [W:] *Qualitative Sociology* Vol. 20(1), 79-105.

Axtell, Roger E. (1991) *Gestures. The Do's and Taboos of Body Language Around the World*. New York, Chichester, Brisbane, Toronto, Singapore: John Wiley & Sons, Inc.

Birdwhistell, Ray (1970) *Kinesics and Context: Essays on Bodily Motion Communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Cavicchio, Federica, Sotaro Kita (2013) English/Italian Bilinguals Switch Gesture Parameters when they Switch Languages. [W:] *Cognitive Science* Vol. 35, <https://escholarship.org/uc/item/6tp989dh> (data dostępu: 18. 01. 2022).

Darwin, Karol ([1872] 1988) [*The Expression of the Emotion in Man and Animals*. London: John Murray.] *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*. Warszawa: PWN.

Efron, David ([1941] 1972) [*Gesture and Environment: A Tentative Study of the Spatio-temporal and Linguistic Aspects of the Gestural Behavior of Eastern Jews and Southern Italians in New York City, Living Under Similar as Well as Different Environmental Conditions*. New York: King's

Crown Press, Morningside Heights] *Gesture, Race and Culture*. The Hague, Paris: Mouton.

Eibl-Eibesfeldt, Irenäus (1973) The expressive behaviour of the deaf-and-blind born. [W:] M. von Cranach, I. Vine (red.), *Social communication and movement*. New York: Academic Press.

Eibl-Eibesfeldt, Irenäus (1987) *Miłość i nienawiść*. Warszawa: PWN.

Granström, B., House, D. (2006) Measuring and modelling audiovisual prosody for animated agents. [W:] *Proceedings of Speech Prosody 2006*, Dresden, <https://www.speech.kth.se/prod/publications/files/1286.pdf> (data dostępu: 07. 02. 2022),

https://www.isca-speech.org/archive_v0/sp2006/papers/sp06_117.pdf (data dostępu: 07. 02. 2022).

Gravano, Agustín, Stefan Benus, Hector Chavez, Julia Hirschberg, Lauren Wilcox (2007) On the role of context and prosody in the interpretation of “Okay”. [W:] *Proceedings of the 45th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics 2007*, Prague, https://www.researchgate.net/publication/220874706_On_the_role_of_context_and_prosody_in_the_interpretation_of_'okay' (data dostępu: 02. 02. 2022).

Helweg-Larsen, Marie, Stephanie J Cunningham, Amanda Carrico, Alison M. Pergram (2004) To nod or not to nod: An observational study of nonverbal communication and status in female and male college students. [W:] *Psychology of Women Quarterly* 28, 358–362.

Hockey, Beth Ann (1993) Prosody and the role of *okay* and *uh-huh* in discourse. [W:] M. Bernstein (red.) *Proceedings of ESCOL '92*, 128-136, <https://wenku.baidu.com/view/5d5c9dc458f5f61fb73666bc.html> (data dostępu: 03. 02. 2022).

Jakobson Roman (1989) «Tak» i «nie» w mimice. [W:] Maria Renata Mayenowa (red.) *W poszukiwaniu istoty języka I. Wybór pism*. Warszawa: PIW, 85-91.

Jarząbek, Krystyna, Antoni Cygan (1994) *Gestykulacja i mimika: słownik*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk.

Johnson, Harold G., Paul Ekman, Wallace V. Friesen (1975) Communicative Body Movements: American Emblems. [W:] *Semiotica* Vol. 15, 335-353.

Karpiński, Maciej, Silvia Bonacchi (2014) Remarks about the use of the term ‘multimodality’. [W:] *Journal of Multimodal Communication Studies* 1, 1–7.

Kendon, Adam (1992) Some Recent Work from Italy on Quotable Gestures ('Emblems'). [W:] *Annual Review of Anthropology*, Vol. 26, 109-128.

Kendon, Adam (2004) *Gesture: Visible Action as Utterance*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kozak, Katarzyna (2007) Polska frazeologia gestu: Od informacji somatycznej do idiomu. [W:] *Etnolingwistyka* 19, 253–265.

Kraśnicka-Wilk, Izabela, Gembalczyk, Sonia (2018) Multimodalne TAK. [W:] *Language, Mind, Culture, Society*, 2, 60–80, <https://doi.org/10.32058/LAMICUS-2018-002> (data dostępu: 18. 01. 2022).

Malisz Zofia, Maciej Karpiński (2010) Multimodal aspects of positive and negative responses in Polish task-oriented dialogues. [W:] *Speech Prosody 2010*, paper 888, https://www.isca-speech.org/archive/pdfs/speechprosody_2010/malisz10_speechprosody.pdf, (data dostępu: 20. 01. 2022).

Matsumoto, David, Hyisung C. Hwang (2013) Cultural Similarities and Differences in Emblematic Gestures. [W:] *Journal of Nonverbal Behaviour* Vol. 37(1), 1-27.

McNeill, David (2005) *Gesture and Thought*. Chicago: University of Chicago Press.

Morris, Desmond, Peter Collett, Peter Marsh, Marie O'Shaughnessy (1981) *Gestures: Their Origin and Distribution*. London: Triad Granada.

Morris, Desmond (1977) *Manwatching: A field-guide to human behavior*. London: Jonathan Cape Ltd.

Morris, Desmond (1994) *Bodytalk: A World Guide to Gesture*. London: Jonathan Cape Ltd.

Papas, William (1999) *Instant Greek. How to Communicate in Greek as Quickly as You Can Twist Your Wrist!*. Portland: Chetwynd Stapylton Inc.

Payrató, Lluís (1993) A Pragmatic View on Autonomous Gestures: A First Repertoire of Catalan Emblems. [W:] *Journal of Pragmatics* Vol. 20, 193-216.

Ružičková, Eva (2001) *Picture Dictionary of Gestures. American, Slovak, Japanese and Chinese*. Bratislava: Univerzita Kamenského.

Seyfeddinipur, Mandana, Marianne Gullberg (2014) From gesture in conversation to visible action as utterance. [W:] Mandana Seyfeddinipur, Marianne Gullberg (red.) *From Gesture in Conversation to Visible Action as*

Utterance. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–12.

Sparhawk, Carol M. (1978) Contrastive Identificational Features of Persian Gesture. [W:] *Semiotica* Vol. 24, 49-86.

Szczepaniak, Agnieszka (2017) *Gesty emblematyczne w międzykulturowej komunikacji niewerbalnej. Polsko-grecko-brytyjskie studium porównawcze i gestownik*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, SWPS Uniwersytet Humanistyczno-Społeczny.